सुतं प्रत्युपादानत्वम् क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो-दृष्टः "योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारीति" वाक्यशेषात् । तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इत्येवं जातीयकात् । तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । यत् पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्व्वकं कर्त्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत् प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं नत्वयमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्तस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम पुनश्चैतत् सर्व्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः" भा० ।

तत्र चेतनकारणतावादे सांख्याक्षेपप्रदर्शनपूर्व्वकं ब्रह्मणोयथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव "इतरव्यपदेशाद्धिताकारणादिदोषप्रसक्तिः" शा० सू० ।

"अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते चेतनाद्धि जगत् प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकारणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते कुतः ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"! इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति" तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति" स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्य्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" परदेवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतः स्वतन्त्रकर्त्ता स च हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्य्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रोबन्धनागारमात्मानं कृत्वानुप्रविशति न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तं मलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद्यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरं चोपाददीत स्मरेच्च मयेदं जगद्विविधं विचित्रं विरचितमिति सर्व्वो हि लोकः स्पष्टं कार्य्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनोपसंहरति एवं शारीरोऽपी मां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोति अनायासेनोपसंहर्त्तुम् । एवं हितक्रियाद्यर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत् प्रक्रियेति मन्यते" भा० ।

"अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" सू० । "तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यत् सर्व्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः न तस्मिन् हिताकरणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते । न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यं मित्यमुक्तत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति सर्व्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन् प्रसज्यन्ते हिताकारणादयोदोषाः न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "सता सौम्य! तदा संपन्नोभवति" "शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ" इत्येवं जातीयकः कर्त्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः "तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेताम् ?। नैष दोषः । आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा "तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतम्भवति तदा जीवस्य संसारित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकारणादयोदोषाः । अविद्याप्रत्युत्थापितनामरूपकृतकार्य्यकारणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदेवावोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्य इत्येवञ्जातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि" भा० । "अश्मादिवच्च तदनुपपत्तेः" सू० "यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महामणयोवज्रवैदूर्य्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्य्याः सूर्य्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाःश्ववायसक्षेपणार्हाःपाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनचम्पकादिषूपलभ्यते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च कार्य्याणि विचित्राणि भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मणोजीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्य्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः" भा० । "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" सू० । "चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कस्मात् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो -